Shriman-
MAHĀBHĀRATAM

Part VII

IXX Harivanshaparvan

WITH

Bhārata Bhāwadeepa by Neelakantha.

Edited by

Pandit Rāmachandrashastri Kinjawadekar.

PRINTED & PUBLISHED

BY

SHANKAR NARHAR JOSHI

Chitrashala Press, 1026 Sadashiv Peth, Poona City.

Shake 1857] *First Edition* [*A. D. 1936*

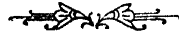

श्रीमन्महाभारतम् ।

सप्तम भागे—हरिवंशपर्व ।

चतुर्धरवंशावतंसश्रीमन्नीलकण्ठविरचित-
भारतभावदीपाख्यटीकया समेतम् ।

पण्डित रामचन्द्रशास्त्री किंजवडेकर इत्येतैः पाठान्तर-
टिप्पण्यादियोजनया समलङ्कृतम् ।

तच्च
पुण्याख्यपत्तने
१०२६ सदाशिववीथ्यां चित्रशालाख्ये मुद्रणालये 'शंकर नरहर जोशी'
इत्येतैः संमुद्र्य प्रकाशितम् ।

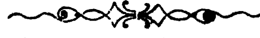
शालिवाहनशकाब्दाः १८५७] प्रथमं संस्करणम् । [ख्रिस्ताब्दाः १९३६

॥ श्रीभारती विजयते ॥

प्रास्ताविकम् ।

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ १ ॥

इह खलु भगवान्पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसंकटाज्जन्तूनुद्दिधीर्षुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि, तानि यथा–

भारतपर्व–गणना ।

(१) **आदिपर्वणि**— १ अनुक्रमणिकापर्व, २ पर्वसंग्रहपर्व, ३ पौष्यपर्व, ४ पौलोमपर्व, ५ आस्तीकपर्व, ६ अंशावतरणपर्व, ७ संभवपर्व, ८ जतुगृहपर्व, ९ हिडिंबवधपर्व, १० बकवधपर्व, ११ चैत्ररथपर्व, १२ स्वयंवरपर्व, १३ वैवाहिकपर्व, १४ विदुरागमनराज्यालंभपर्व, १५ अर्जुनवनवासपर्व, १६ सुभद्राहरणपर्व, १७ हरणाहरणपर्व, १८ खांडवदाहपर्व, १९ मयदर्शनपर्व, (२) **सभापर्वणि**— २० सभाक्रियापर्व, २१ जरासंधवधपर्व, २२ दिग्विजयपर्व, २३ राजसूयिकपर्व, २४ अर्घाभिहरणपर्व, २५ शिशुपालवधपर्व, २६ द्यूतपर्व, २७ अनुद्यूतपर्व, (३) **वनपर्वणि**— २८ किर्मीरवधपर्व, २९ अर्जुनाभिगमनपर्व, ३० कैरातपर्व, ३१ इन्द्रलोकाभिगमनपर्व, ३२ नलोपाख्यानपर्व, ३३ तीर्थयात्रापर्व, ३४ जरासंधवधपर्व, ३५ यक्षयुद्धपर्व, ३६ निवातकवचयुद्धपर्व, ३७ आजगरपर्व, ३८ मार्कण्डेयसमस्यापर्व, ३९ द्रौपदीसत्यभामापर्व, ४० घोषयात्रापर्व, ४१ मृगस्वप्नोद्भवपर्व, ४२ व्रीहिद्रौणिकपर्व, ४३ द्रौपदीहरणपर्व, ४४ जयद्रथविमोक्षणपर्व, ४५ रामोपाख्यानपर्व, ४६ पतिव्रतामाहात्म्यपर्व, ४७ कुण्डलाहरणपर्व, ४८ आरणेयपर्व, (४) **विराटपर्वणि**— ४९ पांडवप्रवेशपर्व, ५० समयपालनपर्व, ५१ कीचकवधपर्व, ५२ गोहरणपर्व, ५३ वैवाहिकपर्व, (५) **उद्योगपर्वणि**— ५४ सेनोद्योगपर्व, ५५ संजययानपर्व, ५६ प्रजागरपर्व, ५७ सनत्सुजातपर्व, ५८ यानसंधिपर्व, ५९ भगवद्यानपर्व, ६० सेनानिर्याणपर्व, ६१ उलूकदूताभिगमनपर्व, ६२ रथातिरथपर्व, ६३ अंबोपाख्यानपर्व, (६) **भीष्मपर्वणि**— ६४ जम्बूखण्डविनिर्माणपर्व, ६५ भूमिपर्व, ६६ भगवद्गीतापर्व, ६७ भीष्मवधपर्व, (७) **द्रोणपर्वणि**— ६८ द्रोणाभिषेकपर्व, ६९ संशप्तकवधपर्व, ७० अभिमन्युवधपर्व, ७१ प्रतिज्ञापर्व, ७२ जयद्रथवधपर्व, ७३ घटोत्कचवधपर्व, ७४ द्रोणवधपर्व, ७५ नारायणास्त्रमोक्षपर्व, ७६ (८) **कर्णपर्व**, (९) **शल्यपर्वणि**— ७७ शल्यवधपर्व, ७८ ह्रदप्रवेशपर्व, ७९ गदायुद्धपर्व, (१०) **सौप्तिकपर्वणि**— ८० सौप्तिकपर्व, ८१ ऐषिकपर्व, (११) **स्त्रीपर्वणि**— ८२ जलप्रदानिकपर्व, ८३ स्त्रीविलापपर्व, ८४ श्राद्धपर्व, (१२) **शान्तिपर्वणि**— ८५ राजधर्मपर्व, ८६ आपद्धर्मपर्व, ८७ मोक्षधर्मपर्व, (१३) **अनुशासनपर्वणि**— ८८ दान-

धर्मपर्व, ८९ भीष्मस्वर्गारोहणपर्व, (१४) **अश्वमेधपर्वणि**—९० अश्वमेधपर्व, ९१ अनुगीतापर्व, (१५) **आश्रमवासिकपर्वणि**—९२ आश्रमवासपर्व, ९३ पुत्रदर्शनपर्व, ९४ नारदागमनपर्व, ९५ (१६) **मौसलपर्व**, ९६ (१७) **महाप्रस्थानिकपर्व**, ९७ (१८) **स्वर्गारोहणपर्व**, (१९) **खिलहरिवंशपर्वणि**—९८ हरिवंशपर्व, ९९ विष्णुपर्व १०० भविष्यपर्व च । आहत्य पर्वाणि शतम् ।

महाभारतं हरिवंशश्च ।

एतत्पर्वशतेऽन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमणिकाध्याये—

हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् ।
विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ २ ॥
भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्‌भुतं महत् ।
एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥ ३ ॥

(आ. प. अ. २ श्लो. ८२, ८३) तथा ग्रन्थसंख्याया अपि—'**एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितम्** ' इत्युक्ताया हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते—' **भविष्यांनरमेनत्त कथितं भारतं मया** ' इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य ।

अत्र केचन प्रत्यवतिष्ठन्ते—महाभारताख्यो ग्रन्थः स्वर्गारोहणपर्वान्त एव, न तत्र त्रिपर्वात्मकस्य हरिवंशस्यान्तर्भावः । हरिवंशाख्यो ग्रन्थस्तु श्रीकृष्णचरित्ररूपेण स्वतंत्रतया एव विलिखितो वर्तते, परं यदा खलु महाभारतं शतसहस्रसङ्ख्यात्मकं न बभूव, अतः तत्संख्यापूर्त्येऽयं संपूर्णो ग्रन्थस्तत्परिशिष्टतया कैश्चनाधुनिकैः परिकल्पित इति ।

अत्र ब्रूमः—यतो हि सूक्ष्मेक्षिकयाऽष्टादशपर्वसंमितं महाभारतं, त्रिपर्वात्मको हरिवंशश्च, एतद्वयं सम्यक् समालोचयतां 'हरिवंशान्तमेव महाभारतम्' एतत्सिद्धान्तसाधकानि परःशतान्यान्तराणि प्रमाणानि दृशोर्गोचराणि भवन्ति । अत्र तन्मध्यात्कानिचन दिगर्थत्वेन प्रदर्शयामः—

(१) महाभारतस्यादिपर्वणि पर्वसंग्रहपर्वाध्याये या खलु महाभारतीयशतपर्वगणना दृश्यते तदन्तःपातीन्येव हरिवंशान्तर्गतानि—हरिवंशपर्व, विष्णुपर्व, भविष्यपर्व चेत्येतानि त्रीणि पर्वाणि ।

(२) अस्यैव पर्वसंग्रहाध्यायस्यैकोनाशीतितमे श्लोके ' हरिवंशस्य हरिवंशकथने भविष्यकथने च तात्पर्यम् ' इति समुल्लेखः ।

(३) अथास्य हरिवंशस्योपक्रमाध्याये चतुर्थश्लोकान्ते "सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् । भारतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ।......अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्मनिश्चयाः । विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ।... तत्र जन्म कुरूणां वै त्वयोक्तं लोमहर्षणे । न तु वृष्ण्यन्धकानां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ।... महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ।.... न च मे तृप्तिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने । एकश्चैव मतो राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा । भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् । कथयस्व

कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन" इत्यादिग्रन्थसंदर्भेण हरिवंशाख्यो विभागो महाभारतान्तर्गत एव क्रमप्राप्तश्च स भाग इति सिध्यति। यतः स्वर्गारोहणान्ते भारताख्यानं समाप्तं न तु महाभारताख्यो ग्रन्थः, अतस्तत्समाप्तये शौनकेन जनमेजयेन च पर्यनुयुक्तौ सौतिवैशम्पायनावग्रिमं ग्रन्थं प्राब्रूताम् ।

(४) हरिवंशपर्वणि त्रिंशाध्याये "यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम" इति वदता वैशम्पायनेनादिपर्वस्था ययातिकथा जनमेजयं स्मारिता, तेन महाभारतस्था ययातिकथा पूर्वं, हरिवंशश्च पश्चात्, उभयोरप्येककर्तृकत्वमेकग्रन्थान्तर्गतत्वं चेति दृश्यते।

(५) हरिवंशपर्वणि द्वात्रिंशेऽध्याये 'त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला' इत्यनेनाशरीरिणी वाक् या किल दुष्यन्तं प्रति प्रोक्तवतीति प्रत्यपादि, तत्खलु शकुन्तलावचनमादिपर्वणि चतुःसप्ततितमेऽध्यायेऽस्ति । अत एतेनापि पूर्वग्रन्थसंदर्भप्रदर्शनेन द्वयोरेकग्रन्थत्वं सिद्धं भवति ।

(६) हरिवंशपर्वणि चतुष्पञ्चाशत्तमेऽध्याये देवादीनामंशावतरणकथनसंदर्भे 'मित्रस्य धनदस्य च' इत्यनेन कणिकर्षिर्मित्रांशत्वेन समुल्लिखितः । अयं समुल्लेख आदिपर्वणि जम्बूककथाप्रवक्तारं कणिकर्षिं समुद्दिश्यैव कृत इति निश्चप्रचम् । एतेनाप्यस्मन्मतं दृढं भवति ।

(७) भविष्यपर्वणः समाप्तौ द्वात्रिंशदधिकशततमेऽध्याये पारायणपर्वक्रमेण महाभारतश्रवणफलं वर्णितम् । तेनापि ज्ञायते—यद्यपि भारतं स्वर्गारोहणान्तमवभाति तथापि शतपर्वगणनायां खिलहरिवंशस्यान्तर्भावकथनात्, हरिवंशान्तमेव महाभारतमिति स्पष्टयितुमत्र भारतश्रवणविधिः कीर्तित इति । एतदध्यायान्ते च भारतसमाप्तिसूचिका 'शं नो मित्रः शं वरुणः' इत्यादिवत्पठिता—

सर्वस्तरतु दुर्गाणि सर्वो भद्राणि पश्यतु ।
सर्वेषां वाञ्छिता अर्था भवन्त्वस्य च पारणात् ॥ ४ ॥

एषा शान्तिरपि सुधीभिरवश्यमनुसंधेया । भविष्यपर्वणस्त्रयस्त्रिंशदधिकशततमेऽध्याये यः खलु त्रिपुरवधवृत्तान्तः पूर्वकथासंबंधं विरहय्यैव समुदीरितस्तस्य बीजं तु विष्णुकथानां श्रुतीनां च श्रवणात्परमपदप्राप्तिरन्ते भवत्विति । कथासंदर्भोऽयं परमनिपुणेन व्याख्यात्रा नीलकण्ठपण्डितेन समग्रोऽप्यन्यथैव व्याख्यातस्तेनैवैकेन संदर्भेण विष्णुकथाश्रवणं श्रुत्यर्थसमाकलनमप्येकपद उभयमपि भवतीत्यहो व्याख्यानशैली ।

(८) आनुशासनिके पर्वणि 'कृष्णः शंकराराधनार्थं कैलासं गतवान्' इति संक्षेपेणोक्तम् । तद्विस्तरस्तु हरिवंशे भविष्यपर्वणि त्रिसप्ततितमेऽध्याये—

किमर्थं गतवान् विष्णुर्देवदेवो जनार्दनः ।
गतः कैलासशिखरमालयं शंकरस्य च ॥

इत्यादिना जनमेजयप्रश्नव्याजेन कृतः । एतेनापि महाभारतहरिवंशयोर्द्वयोरेकग्रन्थत्वमविवादं सिध्यतीति दिक् ।

महाभारतव्याख्याता नीलकण्ठः ।

अथैतस्य सखिलस्य महाभारताख्यग्रन्थस्य व्याख्याता श्रीमन्नीलकण्ठचतुर्धरः कतमज्जन-पदं निजजन्मना, निवासेन वा विभूषयांचकारेत्यादिविषयके प्रश्नसमूहे मनसि प्रादुर्भूते, एतेनैव टीकाकृता भारतभावदीपाख्ये महाभारतव्याख्याने यथाप्रसङ्गं तत्र तत्र यदुदलेखि, तेनैतावान्निश्चेतुं शक्यतेऽस्य पण्डितप्रकाण्डस्योदन्तजातम्—

अस्य चतुर्धरनीलकण्ठस्य पितुर्नाम गोविन्दः, मातुर्नाम अम्बा, भ्रातरश्च शिव-कृष्ण-त्र्यम्बकाख्यास्त्रयः, गोत्रं गौतमम्, निवासस्थानं च परमपावन्या गोदावर्यास्तीरस्थो कूर्परग्रामाख्यो ग्रामः (कोपरगांव), अनेन भारतभावदीपाख्या टीका वाराणसीस्थेन लिखिता । लक्ष्मण-नारायण-धीरेश-गङ्गाधरपोल-पितृव्यशिव-पितृगोविन्द-चिन्तामणि-गोपालदेवेभ्यः सकाशाद् वेदोपनिष-न्मीमांसाभक्तिश्रौतादीन्विषयानधिजगे । एतेनास्य व्याख्यानविरचनेऽसाधारणोऽधिकारो व्यज्यते । एतत्सर्वमस्य महाभागस्य भारतभावदीपस्थाद्ग्रन्थादेवावधारितं भवति ।

महाभारतपाठसंशोधनम् ।

अयि महाभागाः ! श्रीमन्नीलकण्ठचतुर्धरोऽयं हरिवंशसहितं समग्रं महाभारतं व्याख्या-रचनात्प्रागेवानेकैरादर्शैः साकं संशोध्य यः खलु सम्यगादर्श इति मतिः स्वमनन्यभूतस्यैव महाभारतादर्शस्य व्याख्यां प्रणिनाय, इत्यत्र नास्ति संदेहबिन्दुरपि । अतो यस्खलु नीलकण्ठ-कृतभारतभावदीपाख्यटीकोपबृंहितं महाभारतं वर्तते स एवाधुनातन आदर्शभूतो महा-भारतपाठ इति निश्चेतुं नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः । विभिन्नदेशीयमहाभारतादर्शस्य पाठान्तरविषयिणीं ग्राह्याग्राह्यचर्चां बहुत्र स्थले समीचीनतयाऽयं कृतवान्व्याख्याकारः। एताद्द-शानि परःशतान्युदाहरणानि प्रदर्शयितुं शक्यानि, तथापि विस्तरभयात्किञ्चिदिव प्रदर्श्यते—

(१) हरिवंशस्य प्रथमे पर्वणि सप्तत्रिंशाध्याये 'नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः । न्यग्रोधश्च सुनामा च कंकुः शंकुः सुभूमिपः' एतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे पण्डितो नीलकण्ठ एवमुदलिखत्—'कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधाद्योष्टौ, सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् । गौडपाठे—सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहु-स्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते। परे पुनः कंकुश्चैव सुभूमिप इति शंकुपदस्य लोपमेव कुर्वन्ति। तत्र पाठतत्त्वं व्यास एव वेद' इति । अस्मिन् व्याख्याने सुभूमिपः—सुभूषणः, शंकुः—कंकुः, एतादृशं पाठान्तरं प्रदर्श्य तत्र युक्तायुक्तविचारमपि कृत्वा **सुभूमिपः** अयमेव पाठः साधीया-निति किल टीकाकृता सुनिपुणतया समासाधि । एवमेवेतरत्रापि पाठान्तरविषये टीकाकर्तुरस्य विवेचनशैली कामं दरीदृश्यते । आस्तां तावदयमानुमानिकः पन्थाः ।

(२) टीकाकारोऽयं व्याख्यारम्भे सुस्पष्टतयैवेदं समुद्घोषयत्, यथा—

बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ।
प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यते भारतभावदीपः ॥ ५ ॥

(म. भा. आ. पृ. १) अतः 'पण्डितनीलकण्ठेन व्याख्याकरणार्थं स्वीकृतः श्रीमन्महाभारतादर्शोऽसंशोधित एव ' इति किल ये पण्डितंमन्याः संगिरन्ते, संसूचयन्ति च ततो हेतोः श्रीमन्महाभारतस्य नवीनादर्शकरणावश्यकताम्, तत्खल्वविचारितमनोहरमेवेति सिद्धम् । अन्यच्च यस्मिन्खलु काले पर्याप्ता संशोधनसामग्री दुरवगमा, संशोधनकल्पना च विद्वद्भिरनादृता, तस्मिन् काले पण्डितनीलकण्ठमहाभागस्य यत्खलु सम्यक्तया पाठान्तराणि समालोच्याभिनवमेव महाभारतादर्शं कृत्वा तस्योपरि यथार्थतया व्याख्याकरणम्, तत्खल्वतीवाभिमानास्पदं भारतवर्षीयाणाम् ।

महाभारतार्थविवेकः ।

यथा महाभारतस्याभिनवमादर्शं व्यधान्नीलकण्ठमहाभागस्तथायं महाभारतार्थविषयेऽपि सविशेषं संशोधनमकरोत् । ये च दुरवगाहतया प्राक्तनव्याख्याकृद्भिरव्याख्याताः श्लोकाः श्लोककदम्बा वा, तान्सर्वानप्ययं महाभागः सम्यग्व्याख्यातवान् । स्वकीयटीकास्वरूपं च सुविशदतया वर्णितमेतेन पण्डितप्रकाण्डेन । यथा—

उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितं
गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूपा न न स्फोटिताः ।
न च्छिन्ना न तमश्चराननततिर्भक्ता न नाल्हादिता
नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्येश्रितैः ॥ ६ ॥

अस्मिन्पद्ये भारतभावदीपाख्यटीकायाः स्वरूपं परिवर्णितमस्ति । सुलभग्रन्थस्याऽनपेक्षिततया एव व्याख्यानं न कृतम्, दुरवगमानि पद्यानि सम्यक् सविस्तरं व्याख्यातानि, तथा च यानि खलु महाभारते कूटपद्यानीतस्ततो नयनयोर्गोचराणि भवन्ति, यद्विषये ' संजयो वेत्ति वा न वा ' इति भगवतो व्यासस्यापि द्रढीयान्संशयस्तानि परःशतानि कूटपद्यानि महाभागेन नीलकण्ठपण्डितेनामुना सम्यग्, विशकलितानि, अर्थश्च तेषां संदर्भानुकूलः परिलिखितः । एतद्विषये महाभारतार्थपरिचिन्तका एव प्रमाणम्, तथा च ये खलु सुगमतराः संदर्भा इति जनैर्मन्येरंस्तेषां पौर्वापर्यं मनसि निधाय महत्येतैरैघ्ययावदनासादितया तर्कपद्धत्या ते व्याख्याताः । अत्र निदर्शनानि बहूनि सन्ति, परं विस्तरभयान्नैव तद्विषये लेखनीं व्यापारयितुमिच्छामः, किंत्वेतद्विषये पण्डितनीलकण्ठेन स्वत एव यदुदलेखि तस्योल्लेखं परं कुर्मः । हरिवंशे भविष्यपर्वाणि पौष्कराख्यमेकं पर्व, तस्य व्याख्यानारंभेऽयं टीकाकारः कूटविशसनरूपं स्वकार्यं सम्यक् साभिमानं च विलिख्यानन्तरमुक्तवान्—

कस्त्र्यम्बकमृते कालकूटाभं पुष्करोद्भवम् ।
कण्ठे कर्तुं क्षमो लोके कामजित्पुरुषोत्तमः ॥ ७ ॥

इदमत्राकूतम्—यथा खलु भगवांस्त्र्यम्बक एव नीलकण्ठाभिधः कालकूटं कण्ठे कर्तुं क्षमस्तथैवाहमेव शिक्षानयप्रणयसंयमैः ख्यातश्चतुर्धरो व्याख्याता महाभारतस्थां कूटपरंपरां

सम्यक् कण्ठे कर्तुं (व्याख्यातुं) क्षमः नैवान्यः कोऽपि । अन्यच्चास्यैव हरिवंशस्य भविष्यपर्वणि विंशाध्यायान्ते पण्डितप्रकाण्डोऽयमेवमवादीत्—

परैरदर्शितः पन्थाः पौर्वापर्यबलान्मया ।
यथाकथञ्चिदुन्नीतः पण्डिताः शोधयन्तु तम् ॥ ८ ॥

एतेनास्य संशोधनविषये प्रागल्भ्यमतिशायितं विनयमाहात्म्यमपि स्फुटं भवति । एतेन संदर्भेण नीलकण्ठविरचितभारतभावदीपाभिधटीकाया अभ्यर्हत्वं सिध्यति ।

श्रीमन्नीलकण्ठकृतः स्वग्रन्थोल्लेखः ।

अयं नीलकण्ठोऽविमुक्तिनिरुक्तिरित्याख्यमेकं स्वतन्त्रग्रन्थमपि प्राणैषीदित्येतदुल्लेखेनैव ज्ञातुं शक्यते । यथा—हरिवंशपर्वण्यादिमे हरिवंशोपपर्वण्येकोनत्रिंशाध्याये—‘ एवं वाराणसीशस्य अविमुक्तं च कीर्तितम् ’ एतच्छ्लोकव्याख्यानावसरे—**विस्तरस्त्वस्मत्कृतायामविमुक्तनिरुक्तौ द्रष्टव्यः**, इति ।

हरिवंशे भविष्यपर्वणि सप्तदशाध्याये ‘ स हि वेदमयो यज्ञः ’ इति श्लोकव्याख्याने, “विस्तरस्तु—वेदस्तुतिटीकायां स्पष्टीकृतोऽस्मद्गुरुभिः” इत्युल्लेखो वर्तते, तेन श्रीमद्भागवतव्याख्याता कश्चन पण्डितोऽस्य गुरुरासीदिति ज्ञायते ।

पण्डितनीलकण्ठस्य यथावच्चरितमुपरितनेन तदुल्लेखेनैव स्फुटं भवति । परं तस्य जनिः कस्मिन्काले समभवत् टीका च कदा विलिखिता इत्याद्युदन्तजातं तदुल्लेखाभावान्नैव स्पष्टतया परिज्ञातुं शक्यते, तथापि तट्टीकासंदर्भगताः, तत्तत्प्रादेशिकभाषाशब्दाः शब्दकोशनिर्देशाः, तत्तद्ग्रन्थकारनिर्देशाः, वेदान्तपरम्परोल्लेखाश्च तद्विषयां दिशं संसूचयेयुरिति बाढं विश्वसिमः ।

समासत एतद्विषयकं यद्वक्तव्यं तदुक्तम् । इतोऽप्यधिकतरो विस्तरोऽस्माभिः प्रणेष्यमाणायां ‘ **महाभारतभूमिकायां** ’ क्रियेत ।

अयि महानुभावाः सकलशास्त्रपुराणेतिहासकोविदा विद्वन्मणयो रसिकोत्तंसाः पाठकमहोदयाः ! श्रीमतः करुणावरुणालयस्य परमेशितुरसाधारणया कृपया भवतां च शुभाशंसया सटीकस्य महाभारतस्य हरिवंशाख्योऽयं सप्तमः खण्डो यथावत्संमुद्रितो भवतां करकमलं समाश्रयितुं सन्नद्ध इति किल समवलोक्य प्रमोदभरमावहत्यस्मदीयं नितान्तमन्तरङ्गम् ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखः ।

अयि प्रेष्ठाः ! अस्य हरिवंशाख्यमहाभारतान्तिमभागस्य संशोधनकर्मणि यानि किलादर्शपुस्तकानि प्रमाणतया पाठनिर्धारणाय स्वीकृतानि तानीमानि—

१ ‘ क ’ इति संज्ञितं लिखितं सटीकं, वेदशास्त्रेतिहासपुराणकोविदानां **भय्याशास्त्री गुर्जर** इत्याख्यानां पुण्यपत्तनवास्तव्यानाम् ।

२ ‘ ख ’ इति संज्ञितं कलिकातानगरे ‘ बेंगाल एशियाटिक **सोसायटीसंस्थया**’

१८३९ तमे ख्रिस्ताब्दे मुद्रितं मूलमात्रम् । नैकविधप्राच्यपुस्तकसंग्रहव्यसनिनां **डॉ० न. गो. सरदेसाई** महोदयानां ' ओरिएण्टल बुक् एजन्सी पूना ' संस्थाधिपतीनां कृपया लब्धम् ।

३ ' ग ' इति संज्ञितं ' भट्टपल्ली ' निवासिपण्डितप्रवरश्रीयुक्त-**पञ्चाननतर्करत्न-भट्टाचार्यैः** सम्पादितं श्रीमन्नीलकण्ठकृतटीकासहितं १३१२ तमे वङ्गाब्दे मुद्रितं वङ्गाक्षरमयं पुस्तकम् ।

४ ' घ ' इति संज्ञितं मुम्बय्यां **श्रीकृष्णदासात्मजक्षेमराजश्रेष्ठिना** स्वकीये श्रीवेङ्कटेश्वर-स्टीममुद्रणालये १८४७ तमे शालिवाहनशके पोथीरूपेण मुद्रितं सटीकम् ।

५ ' ङ ' इति संज्ञितं ' घ ' संज्ञकपुस्तके निर्दिष्टम् ।

एष्वादर्शपुस्तकेषु ' ख ' संज्ञितं पुस्तकमेव विशेषतो भिन्नानुपूर्वीकं वर्तते । अन्यपुस्तकेष्वपि क्वाचित्काः पाठभेदास्तत्र तत्र दरीदृश्यन्ते । अत एतत्पुस्तकसंशोधनेऽतीव साहाय्यमेतेषां पुस्तकानां समभवदिति हेतोरेतत्सकलादर्शपुस्तकाधिपतिषु शतशो धन्यवादान् वितरामः ।

परिशिष्टानि ।

अहो नु खलु भोः पण्डितवरेण्याः प्रियपाठकमहाभागाः ! यथास्य खिलहरिवंशस्य महाभारतान्तिमो भाग इति महीयस्त्वं तथैवायं हरिवंशोऽनपत्यानां पुत्रप्रार्थिनां यथाविधि पारायणेन संतानप्रदत्वेन कल्पतरुरिवेहामुत्र च परमहितकारीत्याकलय्य ग्रन्थान्ते परिशिष्टतया सन्तानगोपालमंत्रविधिः, संतानकरं यन्त्रम्, वन्ध्यानां पुत्रोत्पत्त्यर्थं सन्तानगोपालमंत्रानुष्ठानविधिः, साविधि हरिवंशमाहात्म्यं च संयोजितम् ।

तथा च सकलमहाभारतोपसंहारभूतं सर्वजनप्रातःस्मरणार्हं भारतसावित्रीस्तोत्रमपि विविधादर्शपुस्तकैः संशोध्य परिशिष्टरूपेणात्र निवेशितम् ।

आशंसनम् ।

एतादृशः साङ्गोपाङ्गोपबृंहितो नीलकण्ठपण्डितकृतभारतभावदीपाख्य—हरिवंशदीपापराभिधव्याख्यासनाथितो महाभारतस्य चरमो भागः श्रीमत्पाठककरकमलयोः समर्पित आचन्द्रतारकं मह्यां पठनपाठनादिरूपेण चिरंतनं क्षेमं विधत्तां सर्वेषामिति जगन्नियन्तारं रमाजानिं संप्रार्थ्य विरतिं समाश्रयते—

मितिः—शिवरात्रिः, शाकः १८५७
भुवनभारतीग्रन्थशाला, पुण्यपत्तनम् ।

विद्वज्जनविधेयः
किञ्जवडेकरोपाह्वो रामचन्द्रशास्त्री ।

आदौ पाण्डवधार्तराष्ट्रजननं लाक्षागृहे दाहनं
द्यूतं श्रीहरणं वने विहरणं मत्स्यालये वर्तनम् ।
लीलागोग्रहणं रणे विहरणं संधिक्रियाजृम्भणं
पश्चाद्भीमसुयोधनादिनिधनं ह्येतन्महाभारतम् ॥१॥

॥ श्रीभारती विजयते ॥

विषयानुक्रमणिका ।

हरिवंशपर्व ।

१

॥ इति श्रीहरिवंशान्तर्गतहरिवंशपर्वविषया[illegible]णिका समाप्ता ॥

विष्णुपर्व

२

॥ इति श्रीहरिवंशान्तर्गतविष्णुपर्वानुक्रमणिका समाप्ता ॥

भविष्यपर्व

३

॥ भारती विजयते ॥

हरिवंशमाहात्म्यम्

विषयानुक्रमणिका।

नरा आपः समाख्यातास्तासामयनमादितः ।
यतस्त्वं भूतभव्येश तन्नारायणशब्दितः ॥४४॥

—भविष्यपर्व, अ. ८८ पृ. ६६२